

Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása?

Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain (és 'bérczein')

Jelen írás a dualizmus korának kiemelkedően népszerű hetilapját, a *Vasárnapi Újság*ot vizsgálja a társadalomtudományi megalapozottságú kultúrakutatás szempontjából. A médiatudományi diskurzuselemzés és a kritikai turizmuskutatás határán mozogva arra keressük a választ, hogy mit is jelentett a turista a 19. század végi, 20. század eleji magyar sajtóban. Ezen keresztül azt reméljük, bizonyos mértékig rálátunk, hogyan formálódott, töltődött fel tartalommal ez a szerep a közgondolkodásban. Számos dologgal nem tudunk e helyen foglalkozni. Kétségtől szorosan érintkezik e témával Magyarország kulturális önfelfedezése és a nemzeti táj konstrukciója, amelynek fontos mediuma volt a *Vasárnapi Újság*. Ebben az írásban ezzel illetve e tájkonstrukció létrehozóival nem foglalkozunk, hiszen éppen az ünnepelt, Szajbély Mihály munkái adnak ehhez eligazítást (többek között: Szajbely 2010, 162–179). Nem vizsgáljuk a *Vasárnapi Újság* történetét, médiatörténeti jelentőségét, egyáltalán a 19. század végi magyar médiahelyzetet (Miklóssy 1972; Buzinkay 1979, Buzinkay – Kókay 2005; Orosz 2009). Nem tárgya ennek az írásnak a polgári átalakulás vagy az egyesületi élet, azon belül a turista-mozgalom, a turistaegyesületek kérdésköre sem (Polgárdy 1941). Csak a legszükségesebb mértékig foglalkozunk e helyen a turizmus 19. század végi formáival, a turistáskodással (Gyömrei é.n. [1934]), a fürdőre járással (Kósa 1999) vagy éppen a vallási turizmus (Pusztai 2004a) korabeli helyzetével. Nem térünk ki a nemzeti táj megteremtése, az irodalom és a turizmus kapcsolatára (Pusztai 2009) és nem vesszük számba, hogyan tükröződnek a *Vasárnapi Újság*ban az utazási módok változásai és hogyan reagálnak erre a kortársak (Szajbély 2010, 171–173), nem foglalkozunk a szervezett utazás kezdeteivel, de az utazások céljait is csak futólag érintjük itt (Csíki 2010). Írásunk más célt tűz ki: kvantitatív adatgyűjtési eljárás nyomán létrejövő forrásbázison kísérel meg rámutatni arra, mit is jelentett a korban a turista a magyar közgondolkodásban, milyen jellemzői voltak, milyen elképzelések kapcsolódtak ezen ekkor megszülető sajátos új identitáshoz. Forrásbázisunk a médiatudományi tartalom- és diskurzuselemzési kutatások megszokott mintavételi eljárása nyomán jött létre (Stokes 2008), a *Vasárnapi Újság* Arcanum Adatbázis Kft. létrehozta digitális változatának vizsgálatával (*Vasárnapi Újság* 2008).

Manapság nemcsak a gondtalan pihenést, kikapcsolódást köti össze a közgondolkodás a turizmussal, hanem bizonyos negatív jellemzőket is. A felszínes, élményhajhászó, szuvenírgyűjtő turistáról szóló képzethalmaz meglehetősen régóta, szinte a turista megjelenésétől közöttünk él. Mark Twain *The Innocents Abroad or the New Pilgrims' Progress* című művében viszonylag korán, már 1867-ben szórakoztatóan és emlékezetesen, saját utazási tapasztalatai alapján mutatta be ezt a profilt (Twain, 1964). Saját honfitársait Európában látva a filozófus Henry James sokkal kevésbé volt elnéző. James ugyan maga is rendkívül szeretett utazni és meg is írta úti élményeit, mégis 1869-ben így fakadt ki az amerikai turistáról: „Egy kifejezéssel tudnám leírni őket: közönségesek, közönségesek, közönségesek. ... A kultúra teljes és megdöbbentő hiánya az, ami meglep az egyszerű amerikai utazót látva.” (Lamster 2006, 151.) James szerint az amerikai turisták minden látottat amerikai dolgokhoz hasonlítanak, és nem tudják, de nem is törődnek azzal, vajon viselkedésük nyomán mit gondolnak róluk az európaiak (Levenstein 1998, 183). Ahogy Edwards rámutat, James valójában magát utazónak, a többi utazót pedig turistának tartotta és ezzel maga is közreműködött a turista megjelenése óta tartó és egyre mélyülő világfelosztásban, amely az úton lévőköt *igaz és atletikus utazókra* illetve *felszínes és elkényelmesedett turistákra* választotta szét (Edwards 1998, 66).

Számos elemzés rámutatott már, hogy a turista negatív képzetének ilyen korai megjelenése végső soron a 19. század végi társadalmi és technológiai változások következménye. Köstlin szerint korábban csak az utazási körülményeket kritizálták az utazók, ám ezek gyors fejlődésével a kritika más irányba fordult: a polgárság utazóvá válásával az addig exkluzív körülmények között, saját társaságában utazó elit viszolygását, döbbenetét hallhatjuk a 19. század végétől a tömegutazásokkal kapcsolatos kritikában. Köstlin röviden be is mutatja melyek az „ádáz” tömegturizmus jellemzői: „rövid időintervallum, gyors közlekedés, ‘nevezetességek’ hajszolása, szellemi előkészületek hiánya, emléktárgyak és képeslapok vásárlása, hangos kíváncsiszkodás, fölényeskedés és a fényképezőgép állandó kattogtatása” (Köstlin 1996, 122). A tömegturizmus kritikusaiknak e krédója vajmi keveset változott az elmúlt majd másfélszáz év alatt, sőt újabb árnyalatokkal ‘gazdagodik’ a felületes turista képe. Elég talán itt arra a turistákon belüli kényes elkülönülésekre utalnunk, ahogyan a hátizsákos ‘felfedező’ tudatosan és hangsúlyozottan különböztetik meg magukat a turistáktól (Hannonen, 2003). A turizmusról kialakuló képzetet egy további jelentésréteggel terheli az ún. „sötét turizmus” („dark tourism”) megjelenése a tudományos diskurzusban illetve a tömegkommunikációban. Az ide sorolt, katasztrófák, merényletek helyszínét látványossággként kezelő turizmus (Blasi 2002) vagy Délkelet-Ázsia szexturizmusa (Oppermann 1999) tovább erősíti a turizmusról kialakult negatív képzetet. A turista *jelentés-feltöltődése*, ahogy

láthatjuk, több mint egy évszázada tart és olyan sikeres, hogy a turista néha a modernitás metaforájaként értelmezi és használja a kortárs társadalomtudomány (Bauman 1996, Dann 2002, Pusztai 2004b). Jelen írásunkban e jelentésalkotás első hazai lépéseit keressük, megvizsgálva, mikor és hogyan jelenik meg a *Vasárnapi Újság*ban a turista, hogyan alakul karrierje az újságban és ezen keresztül a korabeli olvasók tudatában.

A *Vasárnapi Újság* 1854–1921 között (ragozott alakjaival együtt) 925 alkalommal írt a turistáról. Az említések eloszlása jól jelzi a jelenség karrierjét: miközben 1888-ig, egyharmad évszázad alatt összesen 27 alkalommal kerül elő a turista, csak 1889-ben már 26, 1890-ben már 33 alkalommal. Ehhez hasonló népszerűségnek örvend egészen 1914-ig, majd a háború kezdetétől ismét évi 1-2 említést találunk.

A turista kifejezés sporadikusan a 18. század végétől megjelenik a magyar nyelvben (1798: turista, 1851: tourista – MTESZ III. 1976, 1004). Ugyan a *Vasárnapi Újság*ban már korábban is beszámoltak utazókról és utazási praxisokról (– ez a kifejezés már az 1854-es első évfolyamban is 87 alkalommal kerül elő és Jókai is viszonylag korán ír utazásairól itt (Szajbély 2010, 171)–), mégis a turista kifejezés először 1863-ban tűnik fel egy Bécsből keletkezett beszámolóban, amely egy „horpadt mellű és kalapú” turistáról szól, aki a frissen sorozott magyar bakák eksztatikus táncát figyeli és jegyzi fel (K.T. 1863, 178). A hazai turizmusról először egy 1877-es koritnicai beszámolóban írnak. A ma Oszada (Liptovská Osada, Szlovákia) mellett pusztulásnak indultan árválkodó fürdőből küldött beszámoló szerint, a „tömeges látogatás után” az ősz megérkeztével a legkitartóbb vendégek

„[1877] egyrésze közelebb Tátrafüredre megy, hol most gyönyörű idő mellett a természetbúvárok, természetkedvelők, vadászok és professzionátus turisták idénye kezdődik. A központi Kárpátvidék ilyenkor a legszebb, s ilyenkor vannak ott a nagyszerű vadászatok.” (Koritnicán 1877, 556.)

A „professzionátus turista” minden bizonnyal a turista ekkori domináns jelentésére, a hegyi túrázóra utal. A *Vasárnapi Újság* által lefedett és itt vizsgált korszak a hazai turizmus fellendülésének időszaka. Ugyan a turizmus előzményeinek számító Grand Tourban a magyar arisztokrácia is részt vett (Kovács 1988; Vissi 1993), a hazai turizmus kezdetei pedig már a reformkorban is azonosíthatók (Antalffy 1984; Kósa 1999, 46; Popowa–Nowak 2006), mégis a dualizmus korának gazdasági fellendülése, az utazási technológiák fejlődése és a polgári átalakulás hozza el a turizmus kibontakozását. Miközben terjed a hegyi túrázás értelmű turizmus, illetve az ettől elválasztott fürdőre járás, a leglátogatottabb turistacélpontokon kívül az új faj, a *homo turisticus* még meglehetősen ismeretlen, értelmezhetetlen és feltűnését erős gyanakvással

figyelik. Az oxfordi Margaret Fletcher, a Catholic Women's League későbbi alapítója 1891 nyarán a szobrász és illusztrátor Rose Le Quesne társaságában látogatott Magyarországra. Élményeit a *Sketches of life and character in Hungary* című művében (1892, London: Swan Sonnenschein) örökítette meg. A hölgyek utazását Esterházy Kálmán gróf pártfogolta és magyar utastársak segítették, ezért és – az utazást később elemző Andrew Dalby megjegyzése szerint – naivitásuk miatt rendkívül kedvező benyomásuk alakult ki az országról (Dalby 1992, 68). A turisták annyira ritka jelenségek voltak ekkor a turizmustól érintett néhány helyet kivéve a vidéki Magyarországon, hogy a magyar útítársuk betegsége miatt kísérő nélkül maradt angol hölgyeket majdnem kellemetlen élmények érték Sátoraljaújhely környékén. A *Vasárnapi Újság* 1893-ban a következőképpen számolt be a meglepő és a turisták el nem terjedtségére jól rámutató esetről. A hölgyek Biharból magyar útítársuk hirtelen megbetegedése miatt

[1893] „egyedül és néhány nappal előbb érkeztek S.-A.-Ujhelybe a mint tervezve volt. Itt homályosodni kezdett csillagjuk, a mely őket eddig kísérte: az újhelyi vásárosok muszka kémekeknek nézték a különös öltözetű, idegen nőket, mert azok rajzokat is készígtettek.” (Szádeczky 1893, 94)

E furcsa cselekvés – megszokott, kényelmes és biztonságos otthonunk hátrahagyása és racionális célok nélküli, anyagi áldozatokat és fizikai fáradságot kívánó utazás – olyan ismeretlen és érthetetlen volt a 19. század végét megelőzően, hogy csak a veszélyes idegen alteregóit tudták hozzá kötni. A század utolsó harmadától datálható hihetetlen tempójú elterjedése azonban nagyon gyorsan hozta létre a turista sztereotipikus figuráját. A turizmus mellett a modernitás másik jelentős fejleménye, a modern tömegmédia sokat tett e képzet formálódásáért és elterjesztéséért. A *Vasárnapi Újság*nak kétségtől kiemelkedő szerepe volt abban, minek kezdett látszani a turista a 19. század utolsó harmadában Magyarországon.

A turista forrásanyagunkon keresztül megragadható jellemzőit néhány nagyobb csoportra oszthatjuk. A turista mindenekelőtt szenvedélyes, a megismerés, felfedezés vágyától hajtott egyén. Ami nem meglepő, hiszen ekkor még a hegyi túrázóval azonosították a turistát, ahogyan erre a századvégi *Pallas* szinte kizárólag hegyi túrázásról, sőt alpinizmusról szóló *turistaság* szócikke is rámutat (*Pallas* 1897, 429). E szenvedélyes szereplő ráadásul veszélyt vállalni is kész, már-már vakmerő, szenvedélyessége néha önfejlőséggel társul.

[1878] „És most szíves olvasó, ha nincs ellenedre, temetkezzünk egy időre a hegyekbe, s tegyük meg a kirándulásokat, melyek kedvéért a szenvedélyes turista örömmel teszi ki magát nemcsak fáradságnak, de életveszélynek is, s melyeket te ime megtehetsz — karos székben ülve.” (Törs 1878, 422.)

[1894] „Magyarországnak legmagasabb pontjai a lomniczi és a gerlachfalvi csúcsok, amaz 2634 méter, ez 2663 méterre emelkedvén a tenger színe fölé. A Magas Tátrának e két

büszke hegyóriását csak a kiváló turistáknak sikerül megmászni, oly nagyok a nehézségek és veszedelmek, a melyekkel a fölfelé törekvőknek meg kell küzdeniük. De az igazi turista nem retten vissza semmiféle akadálytól s főleg, mióta a Magyar Kárpát egyesület és a Magyar Turista egyesület oly buzgón és dicséretesen működik a turistaság terén, azóta mind többen-többen vállalkoznak a nyaktörő útra.” (K.D. 1894, 806.)

[1889] „Még Tátrafüreden is a legtöbben azt hitték, hogy a Fehérvíz mentén igen fárasztó, rossz út vezet a Zöld-tóhoz. Lebeszéltek, hagyják föl e kirándulással, melyre csak nagyon ritkán vállalkozik valaki. De én a turista önfejűségével nekimentem és a Barlangligetbe vezető turista útról letérve, azon vettem észre magamat, hogy egy még sokkal simább s kényelmesebb ösvényen vagyok, melynek az a nagy előnye is van, hogy a kisebb-nagyobb esésekben lerohanó Fehérvíz festői változatosságot kölcsönöz a négy óráig tartó bandukolásnak.” (Kürthy 1889, 632.)

A turistaság értelmű hegyi túrázás, amelynek gyökerei a tátrai természet felfedezésére irányuló és a felvidéki városokhoz köthető kezdetekre mennek vissza, oly mértékű testi kihívást jelentett, hogy a század végére a *Vasárnapi Újság*ban megjelentek az elgyötört testet regenerálni szándékozó kenőcsök és ezek reklámjai. A turista testi tapasztalata – ekkor még radikálisan eltérő a turizmushoz napjainkban kötött testi tapasztalattól (pihenés) – viszonylag gyorsan része lett az élménynek.

A *Vasárnapi Újság* turistáról szóló szövegeinek következő nagy csoportját a turista idegenséggel kapcsolatos viselkedéséről szóló részletek adják. A másság megismerésével kapcsolatos attitűdöt, a szemlélő számára a világból idegenként és érdekesként feltűnő jelenségeket észlelő és kiválogató turista tekintet (Urry 2012) jellemzését láthatjuk itt. A hetilap szövegeinek tanulsága szerint a turista megismerés egyrészt gyors, másrészt korlátokat nem ismerő: a turista *sietve* akar *mindent* áttekinteni. Teljességre törekvése miatt ész és belátás nélkül próbál mindent látni. Ez a fajta mohóság és korlátatlanság – ami az otthonát elhagyó és így az ottani konvenciók és normák alól felszabaduló turistát mindmáig jellemzi – már a 19. század végén is durva, a privát szférát sértő tettekre sarkallta a turistát. Nem véletlen, hogy a kortárs antropológiai-kultúratudományi turizmuskutatások számos esetet írnak le, amelyben a helyiek valóságos párhuzamos világokat alkotnak a turisták mindenhol befurakodó tekintete elől (Boissevain 1996, 2000). A turista megismerés emellett felületes, a felszín alapján alkot képet a

LUSER L.-féle turista tapasz.

Biztosan és gyorsan ható szer, tyukszem, szemölcs és talp, valamint a sarok bőrkeményedései, továbbá mindennemű bőrelszarusodás ellen. A hatásért jóállás vállal-tatik.

SCHWEAK L., gyógyszerész
MEIDLING – BÉCS.

Csak akkor valódi, ha minden használati utasítás és minden tapasz a mellettes védjeggyel és aláírással el van látva, azért is erre ügyelni kell.
Gyógyszertárakban vásárlandó.

Főraktár: Budapest, Király-utca 12. szám
TÓRÓK JÓZSEF gyógyszerésztárában.

(Luser 1895, 280.)

meglátogatott helyekről. Mindez alapvetőbb okokra is visszavezethető: mivel a turista nem figyel, nem is észlel és így az utazás, utazottság fejlesztő hatása, amely az utazás lényegesen hosszabb történetű diskurzusában elfogadott és nagyra becsült, nem jelenik meg esetében.

[1886] „Nem régiben, de mikor meg sejtelve sem lehetett senkinek arról, hogy a bolgár trón megürülhessen, tanulmány-utat tett Bulgáriában, a mikor is alaposan megismerkedett az ifjú bolgár állam népével, szokásaival és intézményeivel. Azonkívül is nagy utazásokat tett, nem felületes turista módon, hanem figyelve, észlelve és okulva.” (Koburg Ferdinánd herceg 1886, 842.)

[1892] „Anyja egyszerű, házias nő volt, kinek kezei közt égett a munka, — de lelkében egyszerűsége mellett sok könyörületesség lakott. Florence mindig vele látogatta az iskolákat és a betegeket, midőn könyveket ajándékozott a szegény gyermekeknek, a gyámoltalanokat pedig házon kívül és házában támogatásban részesíté. Florence tőle sajátítá el a munkaszeretetét, ritka észtehetségénél fogva korán megkülönböztetni tudván a valódi nemes feladatot a közönséges kedvtelés iránti előszeretettől. Ifjúságában elég alkalmat nyílt ízlésének fejlesztésére az által, hogy a művészet remekműveit közvetlen szemlélhette Olaszországban. Azonban nem tartozott azon turista-jellemek közé, kik mindent megnézni óhajtanak, a nélkül, hogy a valóban szépet látnák; mindig csak azt tartá magára nézve a legjobbnak, mit felfogni képes volt.” (Farkas 1892, 515.)

[1894] „NEMCSAK Budapest fővárosra, hanem az egész országra nézve igen nevezetes esemény, hogy a VIII. közegészségi és demográfiai kongresszus fővárosunkban tartja üléseseit. Erre a kongresszusra mind az öt világrészről jöttek kiváló férfiak, orvosok és más szakemberek, a kik nem turista-módra, felszínesen néznek meg bennünket, hanem hosszabb időt töltenek nálunk és alapos vezetés mellett bővebben megismerkednek országunkkal, népünkkel és a magyar nemzet műveltségi állapotával is. Mi nem félünk ettől a megismeréstől, sőt örvendünk azon, hogy végre a művelt külföld tiszta, világos és igaz képet nyer rólunk.

Különösen fontos ez most, a mikor a külföldön oly sok hazug útleírás forog közkézen hazánkról, s a mikor a nemzetiségi izgatók a külföld előtt hamis színben igyekeznek feltüntetni bennünket. A kongresszusnak külföldi tagjai élő czáfolatok lesznek e hazugságok és ferdtések ellenében s biztosra vesszük, hogy ez a kongresszus nagy mértékben hozzá fog járulni országunk jó hírnevének biztosításához a nyugat nemzetei előtt.” (Kovács 1894, 585.)

[1898] „Október 9-iki számunkban bemutattuk boldogult királynénk [Erzsébet királyné] kedvencz kastélyának, az Akhilleionnak pár jól sikerült képét. [...] Korfutól a tengerparton haladva gyalog két óra járásra esik a kis *Gasturi* falu, a melyben semmi megemlíteni való nevezetesség nincs. Hanem a falu fölött emelkedik a Gasturi hegy sűrű olajfaligeteivel; ennek a hegynek éjszakkéleti lejtőjén épült az *Akhilleion*. Nem a tetején, mint a hogy mindenütt tévesen említették és épen ez okozott királynénk magányba vágyó lelkének sok kellemetlen perczet. Ugyanis az angol turisták, — a kik kiméletességükről nem a

1 Nem tartozik ezen írás szűkebb témájához, de a turizmus mint egyfajta propagandalehetőség jól tetten érhető e szövegben. Nem meglepő, hogy a trianoni döntés után e szemlélet komoly mértékben teret nyert a hazai turizmusirányításban (vö. Jusztn 2006, 196).

legelőnyösebben ismereteseek, — állandó szokásba vették, hogy felmásztak a hegy csúcsára és onnan messzelátóikkal nézegettek le a kastélyra.” (K.F. 1898, 785.)

[1907] „Ez a múzeum valóságos specialitása a fővárosnak: egy művészi ízléssel összeállított úri lakás, a melynek minden tárgya egy-egy mű-darab. Nem a szokott értelemben vett múzeum, a hol a képek, szobrok merev, rideg szabályossággal sorakoznak egymás mellé, hanem meleg, intim otthon, a hol műtárgy minden szék, minden szekrény és tükör s a hol a festmények, szobrok, művészi érmek, cameók eredeti céljukra szolgálnak: egy előkelő lakásnak szépséggel való átmelegítésére. Mert a szobrász, festő, iparművész nem azért dolgozik, hogy műve egy múzeum falán vagy szekrényében merő műtörténeti emlék legyen, a mely mellett sietve halad el az egészséget egyszerre áttekinteni akaró turista, hanem azért, hogy mindennapi társává, kísérőjévé és megédesítőjévé legyen egy-egy ember vagy család életének, hogy betöltsön művészi levegővel, emelkedett, nemes hangulattal egy otthont.” (Az Országos Ráth György-múzeum 1907, 36.)

[1908] „Karnevál ő fensége, *Csudáky* Bertalan szemes ember, sokfelé jár, utazik, sokat lát, van érzéke a képek, a színek iránt. A világot egy kicsit az átutazó turista szemével nézi, élénk megfigyelésével a felületnek, nem sokat törődve a mélységekkel. S előadása is színgazdagságra törekszik, mozgékony fantázia mozgatja, de néha el is ragadja a logika egyenes, csapongást nem ismerő ösvényeiről. Most a karneválról adott ki egy könyvet, olvasmányai, uti benyomásai eredményeképpen. „(Karnevál ő fensége 1908, 328.)

Ezen eddig sem túl barátságos és méltató jelzők mellett a turista negatív sajátosságainak legjellemzőbb volta is előkerül már a *Vasárnapi Újságban*. Noha vidéken még ismeretlen, mégis a turizmus gyorsan terjedő 'járvány' ekkortájt. Egyre világosabbá válik, hogy ez a cselekvés eltér az utazástól és inkább valamiféle szórakozás. Bizonyos helyeken a turisták tömeges jelenléte az egyre határozottabban öntudatra ébredő *utazó* érzékenységet sérti, nyugalma zavarja. Tömegességük kikezdi a csendet, éles ellentétbe kerül az épp általuk meglátogatni szándékozott természettel, a természet és az ember/kultúra ősi ellentétét idézve fel. A tömegesedésről szóló szövegek ráadásul rámutatnak az utazás, úton levés egy sajátos átalakító hatására: a turista egyfajta érzékelési, érzelmi és viselkedési átalakuláson megy keresztül. Nem egyszerűen egy kíméletlen és követelőző faj egyedeiről van tehát szó, hanem egy alapvető átalakulásról, kivetkőzésről, amely így az utazás ezen formájára vet rossz fényt.

[1889] „Ezután *dr. Márki Sándor*, a geográfusok ismert krónikása, beszélt érdekesen a régi magyar turistákról, azokból az időkből, a mikor még a turistaság és utazás csaknem egyértelmű volt, nem mint ma, midőn a geográfiai utazás és turistaság nagyon elkülönült s míg amaz komoly és legtöbbször nehéz tanulmány, addig ez szórakozás, pihenés.” (Jankó 1889, 823.)

[1908] „A ki a nyári hónapokban pihenést és csendes nyugodalmasságot keres Skandináviában, jobban jár, ha a szép és tiszta levegőjű, kiránduló pontokkal is körülvett városokat látogatja meg, mintha egyenesen a természet ölébe veti magát. A természetet ugyanis főleg Norvégiában, már kikezdte a sok turista; zajuktól visszhangzanak a fjordok (ejtsd: fjórok) meredek, hegyfalas partjai s még inkább a fából épített norvég hotelek.

A telivér turista pedig — tisztelet a kivételeknek — nem kellemes alkotása az Istennek. Kopogó cipőben jár, vasvégű botjával kis lyukakat ver a földbe, akár a padlóba is, a szállodában csendet nem tart, kíméletet mások iránt nem ismer, követelő, stentori hangon beszél és rendelkezik — még az is, a ki az esztendő tizenegy hónapján át a legnyugodtabb nyárspolgárius életet éli városcájában vagy falujában. A mint azonban felcsap turistának, egy másfajta speczies-évé válik a homo sapiens Linnének, a kibe az említett tulajdonságok egy csapásra beleköltöznek; mert mindez így illik a «természet hű fiához», az «egyeneselelkű, romlatlan emberhez», a kit «még meg nem rontott a kultúra.» (Győry 1908, 664.)

A kutatásban eddig hangsúlyt kapott 19. századi negatív profil mellett a *Vasárnapi Újság* vizsgálata egy fokozatosan kialakuló pozitív turistakép megjelenésére is rámutat. A korabeli elit utazó viszolygása mellett, minden bizonnyal a korabeli turista = természetjáró megfeleltetés következtében a turista egészséges, jókedvű és erős akaratú profilja is kibontakozik.

[1890] „Haladjunk tehát bátran célunk felé. Legyen ez a cél a turistaság meghonosítása hazánkban, és mert tudjuk, hogy a jó turista, ha nem több, legalább egészséges és erős akaratú ember, törekedjünk arra, hogy magyar hazánkban mennél több ilyen jó turista legyen!” (A Magyarországi Kárpát-egyesület... 1890, 94)

[1892] „Turista bál. Márczius 8-ikán este a redout kisebb termében ismét farsangi elevenség és vidámság uralkodott. A turista-egyesület rendezte ezt a mulatságot, mely aztán előkelő közönségével egy nagyobb elite-bál képét nyújtotta. Az örökké jókedvű turisták, kiket nemsokára majd csak porosan lehet látni, utoljára vették fel a saisonban frakkjukat, hogy a saját vigalmuk után helyezték azt nyári nyugalomba. Gomblyukukban ott volt az elmaradhatatlan turista-jelvény, a havasi gyopár. A bálra Papp Zoltán «Turista-csárdást» irt, a melyet sokszor megújraztak. A négyeseket 120 pár tánczolta.” (Turista bál 1892, 197.)

Ez a természet-közeliség gyakran nem pusztán önmagában volt élmény: a természetjárással fenntartható, helyreállítható egészség már a 19. század végének bizonyos megfigyelői szerint is ellentétben állt a modernitás másik meghatározó tapasztalatával, a városi élettel. A modernitás elhozta nagyvárosi életmóddal, zsúfoltsággal és rossz levegővel szemben ebben a korban válik sajtos ellenvilággá a turizmus során megtapasztalható természet. A turizmus mint egyfajta menedék (Szijártó 2000) azóta is a turizmus egyik meghatározó értelmezése és utazásgeneráló ígérete. A hétköznaptól menekülő modern ember számára a turizmus bizonyos formái, elsősorban a természeti turizmus kínálhatja fel az igazi én megtapasztalását, a szerepektől, struktúráktól, kényszerektől vagy éppen a tömegturizmus hamis, színre vitt világaitól eltérő egzisztenciális autentikusság élményét (Pusztai 2011).

[1889] „Egy életre való társulat kezdte meg felolvasó üléseinek sorozatát. Ez a Magyarországi Kárpát-egyesület Budapesti Osztálya [...] Ennek első pontja volt a dr. *Csapodi István* előadása «A Turistaság egészségtana» czimmal, melyet a napokban olvasott fel — báró Eötvös Lóránt elnöklete alatt — meglepően szép közönség előtt. [...] Dr. *Csapodi*

előadása szerencsésen tüzetett ki az első helyre, mert csakugyan a legfontosabb dolog a turistaság komoly s ránk fővárosiakra kettősen komoly czéljainál az, hogy feladatával megismerkedjünk. Kifejtette, hogy az ülő foglalkozású városi embernek milyen szükséges a pihenésnek az a módja, mely a városi életben elpetyhüdt testnek az egészséges mozgást megadja. Ebben a tekintetben a turistaság fölülmúl minden más sportot és tornászást. Hatását biztosítja a bőséges jó levegő. Szólt arról, hogy a hegyi levegő miben különbözik a városok levegőjétől s hogy micsoda behatások tartják amazt folyton tiszta állapotban. Kifejtette a turistaságnak a tüdőre és vérkeringésre való hatását, a miben a szabad mozgásnak és a levegő ritkaságának jut ki a része. Jó hatása van a turistáskodásnak az emésztésre, részint a vérkeringés élénkebb volta, részint a nagy melegvesztés és a végzett munka folytan. [...] A nőknek ajánlja a könnyebb fajta turistáskodást, de nem helyesli a férfakkal versengő nagyobb vállalatokat.” (Jankó 1889, 823–824.)

Ahogy korábban láthattuk a turista ellentétpárja, az utazó képzeete hamar megjelent a turistáról szóló szövegekben. A fenti idézet azonban jelzi, hogy a praxis, a turistáskodás terjedésével a korral foglalkozó kutatásokban gyakran dominánsnak tartott negatív elképzelés egyre tagoltabb lesz, egyre bonyolódik, egyre kevésbé magától értetődő. Ezt segítette, hogy a korabeli utazás egyik másik fontos szereplőjéről, a fürdőre járó pihenőről, nyaralóról ekkorra már világossá vált, hogy elsősorban nem betegségét kívánja kúrálni, hanem a fürdőt mint a társasági élet új terét, keretét kívánja használni.

[1890] „Előkelő fürdőhelyről írom e sorokat. Nem árurom el, hogy hol vagyok, mert se reklámot nem akarok írni, se a fürdőközönséget magam ellen lázítani.

Pedig reklámul szolgálna ez a kis szemle, mert első följegyzésem, hogy itt a kúra másodsorban áll, az első helyet foglalja el a — toilette : gyógysetához, fürdés előtt, fürdés után, ebéd előtt, ebéd után, sétatéri, estélyi, turista, csolnakázó, lawn-tennis, lovagló, bálilöltözék szükséges *«hazánk e drága fürdőhelyén»*. Nem is szólva a házi pongyoláról és esős időre való egyszerű öltözékekről.

Ezt olvasva tódulnának ide az öltözni szerető előkelő hölgyek, hogy ruhapompájukat ragyogtathassák.

Másképp meg neheztelnének az ittlelvő hölgyek, hogy elárulva fényűzési szenvedélyüket, kiteszem őket a zsarnok férj gyanújának, hogy nem gyógyulni jöttek ide, hanem pávászkodni.” (Iza 1890, 519.)

A fürdőhelyekről érkező beszámolók, amelyek egyre kevésbé a különböző vízkúrák előnyeiről és hatásairól szóltak, a szabadidejüket töltők egy újabb sajátos profilját hozta létre, amelyet egyre inkább neveztek nyaralónak. Turista és nyaraló eleinte mindössze a két különböző aktivitás és világszemlélet megkülönböztetését szolgálta, nem kellett azonban sok időnek eltelnie és az utazók társadalma tovább szegmentálódott, identitások öntudatos képviselői újabb 'idegeneket' fedeztek fel az addig általuk használt terekben és a két szerepet szembe állították egymással. E 19. század végi összehasonlításban a turista egyre inkább az utazó korábbi pozitív jellemzőit nyeri el, nemes és gyönyörködő lélek, míg a nyaraló a turista

korábbi sztereotipikus jelzőhalmazából örököl meg néhány sajátosságot és lesz henyélő és félrevezetett. E képzetváltozás és a nyaraló profiljának egyre nyilvánvalóbb feltöltődése a turistát az utazásról szóló intellektuális szövegekben megjelenő legjelentősebb oppozíciós párjához, a zarándokhoz sodorta közel, sőt esetenként azzal azonosította. A nyaraló válla fölött áttekintve a századforduló turistája zarándoknak tűnt.

[1901] „Tátra-Kalauz. Dr. Szontágh Miklós «Tátra-Kalauz» új, teljesen átdolgozott második kiadásban jelent meg dr. Jármay László javításaival, bő és kellő tájékoztatást nyújtván az egész Tátra-vidékről és a Tátrafürdőkről. A jó útikönyvben vannak térképek, statisztikai adatok, útmutatások, természetrajzi és történeti adatok, végre a nyaraló és turista szükséges tudnivalói együtt vannak benne.” (Tátra-Kalauz 1901, 455.)

[1904] „Hát csak örüljünk a haladásnak! Egész biztosra veszem azt az időt, a mikor a Tátra is a nyári vándorlásnak nemzetközi országútvá fog válni. De azt hiszem, nagy tévedés volna, ha ez alapon a Tátra-telepeket is arra a mintára rendeznék be, a mely egy-egy világfürdőt vagy Rivierát óriási aranyfelszívó medenczének tűntet fel. Az üdülő emberiségnek azt a divatos organizációját, a mely egyfelől henyén mulató és költekező fürdővendégekből, másfelől élelmes vendéglősökből és keringelő pinczérékből áll, egyik oldalon is, másikon is örökké nyitott marokkal: ezt nem lehet a mi Tátránkra egyszerűen átültetni. Bizonyosan lesz egyik-másik pontjának olyan rendeltetése is, a melynél fogva a nemzetközi «upper ten thousands» előkelő gyűlőhelyét fogja jelenteni. De a nemzetköziség szempontjából uralkodó alakja, világhírének jelzője mindenkor az igazi, egyszerű turista lesz. Az, a ki őszintén gyönyörködik a természet szépségeiben és annál jobban, mentől több fáradság árán juthat csak élvezéséhez. A művelt emberiségnek ez a nemes hajtása folyton gyarapodik, és ez fogja megteremteni a Tátrának igazi jövőjét, azt, mely minden rejtett kincsét napfényre hozza és a világforgalom értékévé avatja. Ebben az irányban a Tátra diadalmasan fogja megállani a versenyt a világ bármely tájszépségeivel.” (Mezei 1904, 612.)

[1907] „Társaságunk most a part mentén az Óvár alatt a «Remetebarangokhoz» zarándokolt. A turisták hosszú sora semmihez máshoz nem hasonlít jobban, mint egy zarándokmenethez : batyuval hátukon, bunkós bottal a kezökben és szent áhítattal arcukon haladnak itt a természet zarándokai a természet örök búcsújáró helyeire, örök szépségeihez.” (Büttel 1907, 153)

A turistáskodás elterjedésével egyre világosabb attribútumai alakultak ki a turistának. Korábban furcsának tartott ruhák, viselet-részletek vagy kiegészítők mindinkább a turista azonosítására alkalmas, ismert elemekké válnak. Az elszántsággal és minden bizonnyal a célra töréssel, néha követelőzéssel összekapcsolódva a turista fokozatosan egy egyenruhába öltözött hadsereg tagjaként jelenik meg. A szervezett utazások elterjedése, elsősorban az ezt feltaláló Thomas Cook irodájának tevékenysége nyomán a turista egyre inkább csapatokban, rajokban, hordákban jelenik majd meg a 20. századi intellektuális és tudományos kritikákban (ehhez ld. Fejős 1998). A furcsa maskarát viselő utazó nyakában már a 19. század végén megjelenik mindmáig legfontosabb azonosító eleme, a fényképezőgép. A tömegesedés mellett tartja magát a turista mint atletikus

természetjáró 20. század elejére már közkeletű képzete is, ezért a turista viselet egy idő után divat lesz: magukat turista mimikribe álcázó ál-turistákat észlel a kor éles szemű megfigyelője. Utazók szemben a turistákkal, turisták önmagukat megkülönböztetve a nyaralóktól, ál-turisták magukat turistának álcázva – láthatjuk, a 'szabadidő osztály' (Bendix 2012) egyre számosabb, akárcsak a róla születő elképzelések.

[1891] „A piros színű napernyők használatát néhány tirolai községben eltiltották, mivel a legelő armokat izgatják s több szerencsétlenség előidézői voltak. Ez a rendelet különösen a turista nők ellen szól.” (A piros színű... 1891, 568)

[1892] „Gomblyukukban ott volt az elmaradhatatlan turista-jelvény, a havasi gyopár.” (Turista bál 1892, 197.)

[1892] „A minap az angol gyarmat egyik összejövételén amerikai turista hölgyeket láttam. Valóságos egyenruhát viseltek, még hajtóka is volt gallérjukon és kevés híjjá, hogy a Cook-féle körutazási vállalat kezdőbetűit ki nem tűzték nemezkalapjaikra. Reám ez a karaván eleinte borzasztó hatást tett, különösen mikor azt hallottam, hogy a társaság kétharmada sokszoros milliomos, s otthon a divat dolgában mérvadó szerepet visznek. Ámde behatóbb megfigyelés után rájöttem, hogy cipőök, keztyűk és jupon-ok dolgában csakugyan sokat tanulhatnánk tőlük.” (Alice 1892, 635.)

[1898] „Egyes kirándulók a hagyományos turista ruhát viselték, a fűzős cipőt, gyapjú harisnyát, rövid nadrágot, loden - kabátot, zergeszakálás kalapot és az elmaradhatatlan szöges botot. A legtöbbje fényképező készüléket és hátzsákot cipelt, a mely meg volt rakva elemóziával. Egyik-másik úgy kiöltözött, mint egy éjszaksarki utazó s úgy el volt látva élelemmel, hogy megirigyelte volna Nansen, a mikor a Ferencz József-földön telelt.” (Kovács 1898, 413–414.)

[1907] „A Rigi csúcsának ma már nincs több jelentősége a turista szemében, mint bármely országútnak. Tömegesen tartanak fogaskerekűje felé a fehér ruhás, kaczagó nők, a kik egy pillanatil sem gondolnak arra, hogy kirándulásuk veszedelemmel is járhat. Valamint — kevés kivétellel — teljesen elveszti jelentőségét a lodenből szabott turista öltözet és szeges hegymászó cipő is. A legtöbben csak divatból öltik fel, mert a sétatereken és a szállodák éttermeiben sokkal több az ilyen *turista*, mint a hófödte hegycsúcsokon.” (Sárosi 1907, 718–719.)

Valóság és látszat közti eltérés nemcsak turisták és ál-turisták között volt már ekkor tetten érhető. A turizmus medialitását is érzélik az élesebb szemű kortársak. Valóság és képmása problémás viszonya már ekkor kezd kialakulni. Ahogyan a turizmus kritikai kutatása azóta is többször rögzítette: a valóság mediálisan közvetített mása, amely egyébiránt utazásra késztet minket, egyre inkább betolakszik a valóság és a turista közé. Útikönyvek, utazási reklámok, a lokális célpontok mediálisan közvetített képmásai kezdik 'felülírni' a valóságot: a falnyi posztterekben hazavihető, digitális másolataiban részleteiben tanulmányozható Mona Lisa eredeti 'változata' előtt annak kicsinységétől kiábrándult turisták

fordítanak hátat – beteljesítve a Walter Benjamin leírta auravesztést (Benjamin 2003). Eredeti és másolat viszonya az egyre komplexebb valóságközvetítő rendszerek, turizmus és média nyomása alatt egyre bonyolultabbá válik. És ezen rendszerek fogságában a valóság általa elképzelt mása után vonzódo turista egyre szálalmasabbnak tűnik (Pusztai 2009).

[1894] „A közoktatásügyi miniszter mint turista. Báró Eötvös Loránd közoktatásügyi miniszter kedvteléseai között talán az első helyet foglalják el a turista élvezetek. Évenként, ha az iskolai szünidők megkezdődtek, pontosan megjelent Tirolban, hol valóságos törzsvendégnek tekintik. Itt aztán kedvére áldoz a turistaság örömeinek. Neki egyetlen sziklahegy sem megmászhatatlan ; a vezetők ismerik őt mindenütt. Már hajnali 3 órakor felkel s a nélkül, hogy útját előre bejelentené, megindul a hegyek felé, honnan csak a déli harangszó veti haza. Akkor gyorsan átváltözködik s mintha mi sem történt volna, leül a table d’hôte-hoz a vendégek közé. Legnagyobb paszsiója, ha a Bedecker szerint utazó vendégek által elmeséltheteli csodás kalandjait. Ilyenkor nagy áhítattal hallgatja a mesés történeteket s minden kérdésével csak megerősíteni igyekszik a hallgatót abban a hitben, hogy az egy naiv, soha sem utazott turistával áll szemközt, a ki okulni vágyik a hegyek héroszainak előadásából.” (A közoktatásügyi miniszter... 1894, 405.)

Turistáskodni mindezen képzetek és csalfaságok, az egyre jobban kiépülő utaztató rendszer (– a 19. század végén a világ vezető utazási irodájának, a Thomas Cook-nak Budapesten is volt már irodája –) ellenére is kellemes cselekvése volt a gazdagodó 19. századi polgárságnak. A polgári életmód, a szabadidő-eltöltés és a szórakozás, sőt ahogy alább látjuk majd, a mulatozás kifejezetten részét képezhette az egyébként a természet szeretetétől és a test városon kívüli felfrissülésétől hajtott polgárságnak.

[1889] „Innen a meredek lejtőn a «Dobogókőn» tetejére visszakúszva, a társaságnak az erdőbe vonult részét kerestük fel, a hol is a Pilis-Szent-Keresztről felért szakácsok előkészületeben gyönyörködve, kissé kipihentük magunkat. [...] A telepen az újonnan érkezett tagokkal turista csapatunk 46 főre szaporodott, köztük 8 hölgy, kik a Dobogókő csúcsa felé sétáltak, s csak az onnan nyíló kilátás megsejmlése után tértek be az erdőbe az egybegyűlték éljenzése és az időközben megérkezett pilis-szent-keresztzi cigány-zenekar által rázendített Rákóczy-induló hangjai által fogadtatva.

Az új tagok bemutatása után rögtön az ebédhez ült a társaság, mely a hölgyek részére egy, a rendelkezésünkre bocsátott derék erdővédek által rögtönösen összeállított asztalon, az urak részére pedig a természet zöld térítőjén, a gyepon tálatatott fel. Kedélyes hangulatban fogyasztottuk el az ebédet, melynek végeztével a turista-csapat táncot rögtönzött.

Végre azonban a visszatérésre kellett gondolni, s fájdalommal szívvel bár, elindultunk az erdészek által időközben teljesen felállított sátorhoz, mely előtt a táborunkat jelző hatalmas nemzeti lobogó alatt festői csoportot alkottunk, melynek balszárnyán a zenekar foglalt állást. E csoportozatnak fényképészeti felvétele után a zenekar által rázendített «Hunyadi» indulóval kezdtük meg a leszállást Pilis-Szent-Kereszt felé.” (A budapesti turisták... 1889, 582–583)

Források

mind a

Vasárnapi Újság 1854–1921 (2008). Budapest: Arcanum.

alapján:

A budapesti turisták kirándulásaiból (1889). 36/36. pp. 582–583.

Alice (1892). Párisi divat levél. 39/37. pp. 634–635

A piros színü... (1891). 38/35. p. 568

Büttel János (1907). A Balaton jegén. 54/8. p. 153

dr. Farkas László (1892). Miss Nightingale. Egy angol nőről a magyar nőknek. 39/11. pp. 515–516

Győry Tibor (1908). Svéd, norvég és dán benyomások. 55/33. pp. 664–666.

Iza (1890). Divat szemle. 37/32. pp. 519–520.

Ifj. Jankó János (1889). Turista-felolvasás. 36/50. p. 823.

Karnevál ő fensége (1908). 55/16. p. 328.

Dr.K.D. (1894). A Lomniczi és Gerlachfalvi csúcsokon. 41/48. p. 806.

K.F. (1898). Részletek az Akhilleion-kastélyból. 45/45. pp. 785–786.

Koburg Ferdinánd herceg (1886). 33/52. pp. 841–842.

Koritniczán (1877). 24/35. p. 556.

Dr. Kovács Dénes (1894). A közegészségügyi és demográfiai kongresszus. 41/36. pp. 585–87.

Dr. Kovács Dénes (1898). Báró Eötvös Loránd-menedékház a Dobogókőn. 45/24. pp. 413–14.

A közoktatásügyi miniszter... (1894). 41/24. p. 405.

K.T. (1863). Bécsi levél. 19/20. pp. 178.

Kürthy Emil (1889). Barangolások a Tátravidéken. 36/39. pp. 630–633.

Luser L.-féle turista tapaszt. (1895). 42/17. p. 280.

A Magyarországi Kárpát-egyesület Budapesti Osztályának közgyűlése (1890). 37/6. p. 94.

Mezei Ernő (1904). Tátrai perspektívák. 51/36. pp. 610–612.

Az Országos Ráth György-múzeum (1907). 54/2. pp. 35–36.

Sárosi Bella (1907). A Pilatus csúcsán. 54/36. pp. 718–19.

Szádeczky Gyula (1893). Angol könyv Magyarországból. 40/6. pp. 93–94.

Tátra-Kalauz (1901). 48/28. p. 455.

Törs Kálmán (1878). Kárpáti képek. 25/27. pp. 422–423.

Turista bál (1892). 39/11. p. 197.

Felhasznált irodalom

- Antalfy Gyula (1984). *A reformkor Balatonja*. Budapest: Panorama.
- Bauman, Zygmunt (1996). From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. In Hall, S. – du Gay, P. (eds.). *Questions of Cultural Identity* (pp. 18–36). London: SAGE.
- Bendix, Regina (2012). A múlt, a jelen és a jövő emlékeit hasznosítva. Megfigyelések a turizmus és a narráció kapcsolatáról. In Bódi J. – Pusztai B. (eds.). *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái* (pp. 118–145). Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- Benjamin, Walter (2003). A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában. Online: http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html Hozzáférés: 2012.09.10.
- Blasi, Anthony (2002). Visitation to Disaster Sites. In William H. Swatos – Luigi Tomasi (eds.). *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism* (pp. 159–181). Westport: Praeger.
- Boissevain, Jeremy (2000). Hidden rituals. Protecting culture from the tourist gaze. In Dekker, T. Helshoort, J. – Wijers, C. (eds.). *Roots and rituals. The construction of ethnic identities* (pp. 733–748). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Boissevain, Jeremy (ed.) (1996). *Coping with tourists: European reactions to mass tourism*. Oxford: Berghahn Books.
- Buzinkay Géza – Kókay György (2005). *A magyar sajtó története 1*. Budapest: Ráció.
- Buzinkay Géza (1979). *A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890*. Magyar Könyvszemle 1, pp. 25–42.
- Csiki Tamás (2010). Kordén és vasúton: Utazók társadalmi tapasztalata a 19. század második felében – A vasárnapi Újság útirajzai alapján. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. tom. 15 fasc. 1, pp. 21–35.
- Dalby, Andrew (1992). Transylvanian Inns and Travellers. In *Oxford Symposium on Food and Cookery 1991* (pp. 67–76). London: Prospect Books.
- Dann, Graham M.S. (ed.) (2002). *The Tourist as a Metaphor of the Social World*. Wallingford: CABI.
- Edwards, Justin D. (1998). Henry James's „Alien” New York: Gender and Race in The American Scene. *American Studies International February 1998. vol. XXXVI. No.1*, pp. 66–80.
- Fejős Zoltán (1998). „Hordák” és „alternatívok”? In Fejős Zoltán (ed.). *A turizmus mint kulturális rendszer* (pp. 5–9). Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Gyömrei Sándor (é.n. [1934]). *Az utazási kedv története*. Budapest: Gergely.
- Hannonen, Pasi (2003). „Tourists are Tourons and Travellers are Very Different”: How Mainstream Tourists and Budget Travellers are Seen by Backpackers. *Acta Ethnographica Hungarica* 48(1–2), pp. 161–172.
- Jusztin Márta (2006). Utazgassunk hazánk földjén! *Korall* 7/26, pp. 185–209.
- Katona Csaba (2002). Fürdő és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* 3/7–8, pp. 56–77.
- Kósa László (1999). *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest: Holnap.

- Kovács Sándor Iván (1988). *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest: Szépirodalmi.
- Köstlin, Konrad (1996). Utazás, régiók, modernség. *Café Babel* 22/4, pp. 117–124.
- Lamster, Mark (2006). *Spalding's World Tour. The Epic Adventure that Took Baseball Around the Globe – And Made it America's Game*. New York: PublicAffairs.
- Levenstein, Harvey (1998). *Seductive Journey: American Tourists in France from Jefferson to the Jazz Age*. London: University of Chicago Press.
- Miklóssy János (1972). „Organum a nagy közönségért”. (A *Vasárnapi Újság* a Bach-korszak éveiben). *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1972*, pp. 329–342.
- MTESZ (1976). *Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára* 3. Benkő Lóránd (ed.). Budapest: Akadémiai.
- Oppermann, Martin (1999). Sex tourism. *Annals of Tourism Research* 26, pp. 251–266.
- Orosz Noémi (2009). *A Vasárnapi Újság (1854–1921) története*. Szakdolgozat, Debreceni Egyetem.
- Pallas Nagylexikona (1897). *A Pallas Nagylexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. kötet*. Budapest: Pallas.
- Polgárdy Géza (ed.) (1941). *Magyar Turista Lexikon*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- Popova-Nowak, Irina (2006). A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850. *Korall* 7/26, pp. 128–152.
- Pusztai Bertalan (2004a). Búcsújárásból vallási turizmusba. A modern turizmus egy formájának kialakulása. In S. Lackovits E. – Mészáros V. (eds.). *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1–2 (I/421–433). Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- Pusztai Bertalan (2004b). Aszketikus zarándokok és élvhajász turisták. In Barna G. (ed.). „...szolgálatra ítéltél...” *Bálint Sándor emlékkönyv* (pp. 112–119). Szeged, Lazi.
- Pusztai Bertalan (2009). Tértudat és tudatturizmus: a tájall kapcsolatos értelmező folyamatok szerepe a turizmusban. In Michalkó G. – Rátz Tamara (eds.). *A tér vonzásában: a turisztikai termékfejlesztés térspecifikus vonásai* (pp. 17–30). Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet – Magyar Földrajzi Társaság.
- Stokes, Jane (2008). *A média- és kultúrakutatás gyakorlata*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Szijártó Zsolt (2000). A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (eds.). *Turizmus és kommunikáció* (pp. 7–23). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék.
- Twain, Mark (1964). *The innocents abroad or the new pilgrims' progress. Being some account of the steamship Quaker City's pleasure excursion to Europe and the Holy Land*. New York: Bantam Books.
- Urry, John (2012). A turistatekintet. In Bódi J. – Pusztai B. (eds.). *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái* (pp. 41–62). Budapest – Pécs – Szeged: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- Vissi Zsuzsanna (1993). Érzelmes utazás - Grand Tour Itáliába. *Rubicon* 4/3, pp. 9–12.